

صاحب‌منصبان شاخص دینی در نگارگری صفوی (وظایف و عملکردها)

چکیده

هنر نگارگری از بدو پیدایش آمیخته با روایتگری بود و همراه مضامینی مختلف علمی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را ترسیم کرده است. یکی از ادوار درخشان این هنر، دوره حکومت صفویه (۹۰۷-۱۱۳۶ ه.ق) بوده است. در این دوره با حمایت حکومت و دیگر بزرگان جامعه و ایجاد کارگاه‌های سلطنتی این هنر به اوج شکوفایی رسید. در این میان، با توجه به رویکرد مذهبی حکومت صفوی، مضامین مذهبی و سیاسی تبدیل موضوعات نگارگری گردید. مسئله‌ای که اینجا می‌توان مطرح کرد چگونگی انعکاس جایگاه و نقش صاحب‌منصبان شاخص دوره صفوی در هنر نگارگری این دوره است. این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که در این دوره، مناصب دینی نقش مهمی در تحولات فرهنگی و سیاسی از خود به جای گذاشتند و به تبع آن، این امر بر توده‌های مردمی نیز تأثیر فرهنگی فوق‌العاده‌ای داشت. مناصب دینی نقش مهمی در بعد سیاسی و اجتماعی از خود نشان دادند. این تحول در آثار نگارگری برجای مانده از این دوره نیز قابل مشاهده است.

اهداف پژوهش:

۱. تبیین ماهیت شغل صاحب‌منصبان مذهبی در دوره صفوی و نقش آن‌ها در استمرار این حکومت.
۲. واکاوی چگونگی وظایف و عملکرد صاحب‌منصبان دوره صفوی در نگارگری این دوره.

سؤالات پژوهش:

۱. صاحب‌منصبان دوره صفوی چه وظایف و کارکردهایی را در این دوره داشتند؟
۲. جایگاه و نقش صاحب‌منصبان مذهبی دوره صفوی چه بازتابی در نگارگری این دوره داشته است؟

کلیدواژه‌ها: مرشد اعظم، نگارگری صفوی، صدر، ملاباشی، وکیل‌حالیات.

مقدمه

شیخ صفی‌الدین اردبیلی به‌عنوان سرسلسله صفویه، نهضتی پایه‌گذاری کرد که نقش مهمی در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران به جای گذاشت. آموزه‌های تصوف که در این خاندان آغاز شده بود، به تدریج رنگ باخت و تصوف در سیر تاریخی خود به سوی تشیع گرایش یافت تا اینکه شاه اسماعیل صفوی به تأسیس یکی از مقتدرترین سلسله‌ها در ایران پرداخت و به تدریج آموزه‌های تشیع جایگزین تصوف شد. طبیعی است که برای این تحول، نهادهای اداری و دینی لازم بود و با ایجاد منصب صدر که اولین نهاد دینی بود، پایه‌های نهادهای دینی در این سلسله پایه‌گذاری شد. البته در این میان، مرشد اعظم تلاقی صوفیانه و فقیهانه بود و هر دو گروه در این مورد اشتراک کامل داشتند. این نهادها به تدریج فراز و فرودهای خاصی پیدا کرد، صدر عامه و خاصه از این تقسیمات بود. در دوره‌های بعد مناصبی همچون شیخ‌الاسلام، ملاباشی، وکیل حلالیات و غیره از نهادهای اداری دینی بودند که هرکدام نقش مهمی در استحکام و استمرار صفویه از خود بر جای گذاشتند. شاه طهماسب دست علما را در کارهای حکومت بازگذاشت و برخی از آنان را در رأس مناصب حکومتی قرارداد؛ از جمله صدر، شیخ‌الاسلام، قاضی، قاضی عسگر و ملاباشی و دوره‌های بعدی، وکیل حلالیات و غیره بود که جزو نهادهای مذهبی به شمار می‌رفتند و آنان نقش مهمی در حل کارهای جاری مردم داشتند. این تحول مذهبی و سیاسی در آثار هنر این دوره نیز منعکس شده است. یکی از این هنرها، نگارگری است که در این دوره به اوج شکوفایی خود رسید، بنابراین بررسی این موضوع در نگارگری این دوره می‌تواند نکات مهمی را آشکار سازد.

درخصوص پیشینه پژوهش باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است. با این حال آثار متعددی به بررسی مضمونی نگاره‌های این دوره پرداخته‌اند. کریمیان و جایز (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «تحولات ایران عصر صفوی و نمود آن در نگارگری» به بررسی بازتاب تحولات این دوره در هنر نگارگری پرداخته‌اند و به نقش روابط خارجی در این موضوع پرداخته‌اند. کرجانی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نگارگری دوره صفوی و مقایسه با نگارگری دوره‌های دیگر» به این مسئله پرداخته که نگارگران این دوره به مباحث عرفانی و حکمت اسلامی پرداخته‌اند. در حقیقت در این دوره نگارگری تبدیل به ابزاری برای نمایش باورها و اعتقادات بوده است. افروغ و نوروزی طلب (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «مفاهیم مذهبی در هنر نگارگری عصر صفوی» به این مسئله پرداخته‌اند که در زمان دودمان صفوی به لحاظ ایدئولوژی حاکم بر جامعه، هنر نیز تحت تأثیر قرار گرفته است. انعکاس موضوعاتی مربوط به پیامبر، ائمه، آیات و احادیث در نگارگری این دوره نمودی آشکار از این تأثیرگذاری است. با این حال، در این پژوهش‌ها به صاحب‌منصبان مذهبی دوره صفوی اشاره نشده است لذا پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای در صدد واکاوی نقش و جایگاه صاحب‌منصبان مذهبی در دوره صفوی است.

نتیجه‌گیری

موضوع این پژوهش نگاهی به عملکردهای مناصب دینی شاخص در عصر صفوی است. از این رو برای درک بهتر، عملکردهای این مناصب از مرشداعظم تا وکیل حلالیات مورد بررسی قرار گرفته است. شاه اسماعیل که به‌عنوان مرشد اعظم بود زمینه را برای حذف تصوف رویکرد به تشیع را مهیا کرد و به تبع آن مناصب دینی خاصی بوجود آورد از اولین مناصب صدر در زمان خودش بود و به تدریج دیگر مناصب با توجه به نیازهای کشور پدیدار شد. بنیان این مناصب دینی علما بودند کسانی که در تمام ایران نفوذ داشتند و تعامل و همکاری آنان با مردم زمینه‌های استحکام و پایداری صفویه را مهیا می‌کرد. صاحب‌منصبان دینی کارهای دادرسی را در سطح اجتماعی بر عهده داشتند و نقش مهمی در تسهیل امور جاری مردم ایفا می‌کردند. همچنین آنان نمایندگان تام‌الاختیاری داشتند که دعاوی حقوق مدنی را بر پایه فقه فقیری حل می‌کردند و نکته مهم اینکه مشروعیت صفویه از طریق این افراد در جامعه صورت می‌گرفت، امر مهمی که بدون آن پایداری صورت نمی‌گرفت و حمایت مردم را به همراه نداشت همچنین آنان با ایجاد زمینه‌های تبلیغاتی توانستند به اتحاد و یکپارچگی ایران سیاسی کمک شایان توجهی بکنند و در کنار آن هویت ایرانی و شیعی پایدار و مستحکم شود. همه این موارد را می‌توان از فواید ایجاد مناصب مذهبی در دوره صفویه دانست. نگارگری علما به‌خصوص علمایی که مناصب شاخص دینی را در دست داشتند و نهاد دین را اداره می‌کردند، نشان می‌دهد که آنان در سطح اجتماعی و دینی و سیاسی در رأس بودند و بعد از شاه در ردیف دوم قرار داشتند هر چند نگاره‌های کمی از آن دانشمندان باقی مانده ولی آن قلیل هم دلیل بر اعتبار و اهمیت این مناصب دارد.

منابع:

کتاب‌ها:

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۴). نگارگری در ایران، تهران: انتشارات جامی.
- آرام، محمدباقر. (۱۳۸۶). اندیشه تاریخنگاری عصر صفوی، تهران: امیرکبیر.
- الثاریوس، ادام. (۱۳۶۳). سفرنامه، ترجمه احمد بهپور، تهران: انتشارات فرهنگی ابتکار.
- پاکباز، رویین. (۱۳۷۹). نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران: نارستان.
- پناهی سمنانی، محمد احمد. (بی‌تا). علل زوال صفویه، تهران: انتشارات کتاب نمونه.
- تاورونیه، ژان باتیست. (۱۳۶۹). سفرنامه تاورونیه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
- تاورونیه. (۱۳۸۲). سفرنامه تاورونیه، ترجمه حمید ارباب شیرازی، تهران: انتشارات نیلوفر.
- ترکمان، اسکندربیگ. (۱۳۵۰). تاریخ عالم‌آرای عباسی به کوشش ایرج افشار، ۲ جلد، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر با شرکت کتابفروشی تایید اصفهان.
- تنکابنی، میرزا محمد. (۱۳۸۰). قصص العلماء، قم: موسسه فرهنگی انتشاراتی حضور.

جعفریان، رسول. (۱۳۸۸). سیاست و فرهنگ روزگار صفوی، تهران: نشر علم.

حسینی جنابندی، میرزا بیگ حسن. (۱۳۷۸). روضه‌الصفویه، به کوشش غلامرضا مجد طباطبائی، تهران: علمی و فرهنگی.

خاتون‌آبادی، سید عبدالحسین. (۱۳۵۲). وقایع‌السنین والاعوام، تصحیح محمد باقر بهبودی، تهران: ناشر کتاب فروشی اسلامیة.

خوانساری اصفهانی، محمدباقر. (۱۳۶۰). روضات‌الجنات فی احوال‌العلماء و السادات، تهران: انتشارات اسماعیلیان.

دل‌واله، پیتر. (۱۳۸۰). سفرنامه دل‌واله، ج ۲، ترجمه محمد بهفروزی، تهران: نشر قطر.

روملو، حسن بیگ. (۱۳۵۷). احسن‌التواریخ، به تصحیح عبد‌الحسین نوایی، تهران: نشر بابک.

رویمر، ر. (۱۳۸۰). تاریخ ایران دوره صفویان، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات جامی.

ساکت، محمدحسین. (۱۳۸۵). منصب ملاباشی در ایران روزگار صفوی، مجموعه مقالات کنگره جهانی بزرگداشت اصفهان، به کوشش فضل‌ا...صلواتی، تهران: انتشارات اطلاعات.

سانسون. (۱۳۴۶). سفرنامه سانسون، به اهتمام نقی تفضلی، تهران: انتشارات ابن سینا.

سیوری، راجر. (۱۳۶۹). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ دوم، تهران: سحر.

سیوری، راجر. (۱۳۷۲). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی تهران: نشر مرکز.

سیوری، راجر. (۱۳۶۹). درباب صفویان، ترجمه رمضان علی روح الهی، تهران: نشر مرکز.

شاردن، ژان. (۱۳۷۴). سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۴، تهران: انتشارات توس.

طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۴۹). تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.

کنبای، شیلا. (۱۳۸۱). نگارگری ایرانی، ترجمه دکتر مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسس مطالعات هنر اسلامی.

گودرزی، مرتضی. (۱۳۹۱). تاریخ نقاشی ایران، تهران: انتشارات سمت.

طاووسی، ابوالفضل. (۱۳۹۵). کارگاه نگارگری، تهران: ناشر چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.

فلسفی، نصر... (۱۳۷۵). زندگانی شاه عباس اول، ۴جلد، تهران: انتشارات علمی.

قزوینی، بوداق. (۱۹۹۹). جواهر الاخبار، تصحیح محمدرضا نصیری و کوئیجی، هانهدا مؤسسه مطالعات فرهنگی در زبان‌های آسیا و آفریقا، توکیو.

قمی، قاضی احمد. (۱۳۵۹). خلاصه‌التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

کارری، جملی. (۱۳۸۳). سفرنامه کاروی، عباس نخجوانی، عبدالعلی کارنگ، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کربلایی تبریزی، حافظ حسین. (۱۳۴۹). روضات‌الجنان و جنات‌الجنان، تصحیح جعفرسلطان قرائی، چاپ ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

کاظمی موسوی، سید احمد. (۱۳۶۸). «حق اقتدار و فرهنگ سیاسی در تشیع»، ایران‌نامه، شماره ۲۹.

کرکی، علی بن حسین. (۱۴۰۹). رسائل‌الکرکی، به کوشش شیخ محمد الحسون، قم: بی‌نا.

کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چاپ دوم، تهران: انتشارات خوارزمی.

لمتون، ان.ک. اس. (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، چاپ چهارم، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

میراحمدی، مریم. (۱۳۶۹). دین و مذهب در عصر صفوی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

میرزا رفیعا، محمدرفیع بن حسن. (۱۳۸۵). دستورالملوک میرزا رفیعا، ترجمه علی کردآبادی با کوشش و تصحیح محمد اسماعیل مارچینوفسکی، تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی، انتشارات وزارت امور خارجه.

محمدی، رامونا. (۱۳۸۹). تاریخ و سبک‌شناسی نگارگری و نقاشی ایرانی، تهران: ناشر فارسیران.

میرزاسمیعا، محمداسماعیل بن حسن. (۱۳۶۸). تذکره‌الملوک، ترجمه مسعود رجب‌نیا، به کوشش دکتر سید محمد دبیر سیاقی، تهران: چاپخانه سپهر.

ونیزیان در ایران. (۱۳۶۰). شش سفرنامه، ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات خوارزمی.

واله اصفهانی، قزوینی، محمدیوسف. (۱۳۷۲). خلدبرین، میرهاشم محدث، تهران: مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.

ورهرام، غلامرضا. (۱۳۶۸). نظم حکومت ایران در دوره اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

هدایت، رضا قلی‌خان. (۱۳۸۰). روضه‌الصفای ناصری، ج ۸، صفویان و افشاریان، تصحیح جمشید کیان‌فر، تهران: نشراساطیر.

Ali Mustafa, Manghip-i Hunarvaran- written ۱۵۸۶, Publ. Istanbul, ۱۹۲۶.